

## Bilješke o razvitku štampe u Bosni i Hercegovini\*

Za razvitak štampe i štamparstva potrebna su, uglavnom, dva važna faktora: odgovarajući tehnički uslovi i razvijena građanska klasa sa odgovarajućim društvenim i političkim prilikama. Osim ovih faktora kod nas nije bilo ni drugih, ne manje važnih. Među njima, na prvom mjestu, treba pomenuti da je kod nas bilo vrlo malo narodnih škola i, sljedstveno tome, malo pismenih ljudi. Veliku prepreku razvoju novinarstva i štampe uopšte pružalo je i dvojako pismo, a povrh svih ovih teškoća postojala je još jedna, najosjetljivija i jača od svih: odsustvo demokratskih sloboda, naročito slobode štampe.

Zbog izuzetnih političkih prilika na Balkanu, gdje su na upravi zemalja bile feudalne apsolutističke monarhije, razvitak društva nije bio ravnomjeran, pa ni razvitak štampe, jasno, nije mogao da bude istovjetan ili bar sličan u svim pokrajinama. Bosna i Hercegovina, dvije naše pokrajine koje su, zajedno sa Novopazarskim Sandžakom i Makedonijom ostale najduže pod turskom vlašću, prošle su u tom pogledu najgore. Razvitak štampe i štamparstva u ovim krajevima zbog toga je u osjetnom zakašnjenju. Ovdje je štampa sputavana više nego u drugim jugoslovenskim zemljama, pa su i prve štamparije u Bosni - jedna u Sarajevu, a dvije u Mostaru - otvorene tek pred kraj turske vladavine u našoj zemlji.

Očividno je, dakle, da se pod ovakvim uslovima štampa nije mogla normalno razvijati. Nije mogla napredovati onako kako su to često narodne potrebe zahtijevale. No i pored toga, širenjem pismenosti i kulturnog napretka, potreba za štampanom riječi rasla je vrlo brzo i broj listova, kraj svih nezgoda i ograničenja, svake godine se sve više množio i povećavao.

\*\*\*\*\*

Godine 1946 navršilo se osamdeset godina od onoga dana kada su počele da izlaze prve novine i da se štampaju prve knjige u Bosni i Hercegovini. Ovaj datum vezan je za početke štamparsko-izdavačkog rada u našim krajevima uopšte, jer iste godine, ubrzo poslije pojave prvog lista ("B o s a n s k i v j e s t n i k"), pojavile su se i prve štampane knjige. Ovo se dogodilo za vrijeme vezivanja Šerif Osman Paše, zvanog Topal Osman Paša, koji je, dok je bio bosanski valija (1861 - 1869), nastojao da u smislu reformi koje su proglašene u Carigradu sredi prilike i riješi mnoga unutrašnja pitanja zbog kojih je, naročito ovdje, dolazilo do čestih nesuglasica, sukoba, pa čak i otvorenih pobuna protiv turske vlasti.

Istorija jugoslovenske štampe, međutim, započela je mnogo prije. Čitav niz knjiga, ne samo srpskih i hrvatskih, nego čak i "bosanskih", i ne samo u inostranstvu, nego i kod nas, štampan je mnogo ranije. Još u šesnaestom vijeku osnovano je u jugoslovenskim zemljama nekoliko štamparija koje su, uglavnom, bile kratkog vijeka. Čak je i Bosna u to vrijeme imala jednu malu štampariju. Po naredbi starca Božidara Goraždanina, čija su dva sina, Đorđe i Teodor, u Mlecima izučila slovoslagarski zanat, u Veneciji je spremljena jedna nova štamparija sa ćirilskim slovima. Ona je prenesena u Goražde i poveljenijem starca Božidara smještena u Hram Đorđa Velikomučenika koji je na ovom mjestu podigao Herceg Stjepan Kosača, "knez drinski, veliki vojvoda rusaga bosanskog, herceg humski i primorski, herceg od sv. Save i splitski

\* Preštampano: Dizdar, Hamid: Bilješke o razvitku štampe u Bosni i Hercegovini U: ŽIVOT, god. 1958, br. 2-3 i 4.

herceg". On je ovdje, na obalama pjenušave Drine, često ljetovao. Trudom "mniha sveštenika Teodora", štampan je u ovoj štampariji "Psaltir" 1529 godine, dok u istoj štampariji kaluđer Božidar, pop Teodor Ljubavić i đakon Radoje oštampaše "Trebnik". Štampanje ove druge knjige završeno je 21 oktobra 1531 godine. Šafarik tvrdi da je otštampano i drugo izdanje ove knjige.

Od toga vremena, pa do otvaranja prve štamparije u Sarajevu prošlo je više od tristotine godina. Turske vlasti kroz cijelo to vrijeme nisu dozvoljavale da se u našim krajevima štampaju knjige na narodnom jeziku. To, međutim, ne znači da ovdje nije bilo pismenosti, školstva i izvjesnog kulturnog života. Još 1685 hvalio se Anton Gabeljak, kako ima čak "dosta žena i čobana koji znaju čitati". Ovo je, donekle, potvrđivao i fra Stjepan Margitić. To, uostalom, posvjedočava i štampanje Divkovićevih i drugih knjiga i njihovo rasturanje kroz narod Bosne i Hercegovine. U ta, starija vremena knjige su dobrim dijelom dobivane sa strane. Za pravoslavne stizale su ponajviše kao pokloni iz Rusije, a za katolike, u manjoj mjeri, od rimskog kolegija Propagande. Za neke knjige navodilo se čak, gdje se mogu nabaviti. Tako, na primjer, u "Ogledalu duhovnom" iz god. 1628 stoji, da se može dobiti kod izdavača Marka Ginama u Mlecima i u Sarajevu "pri gospodinu Ivanu Padilju u Latienek". U "Svetnjaku" fra Filipa Lastrića iz 1766 g. stoji, da se knjige "prodaju u Splitu kod Marka Mandića ćurčije, inače u Bosni, u sutiškom manastiru ima je".

To uostalom, dokazuje i veoma razvijeni knjigovezački obrt u Sarajevu, gdje je za vrijeme turske uprave bila jedna čitava ulica prozvana po ovome zanatu. To su medžuliti (knjigovesci), kojih je u Sarajevu i u ostalim mjestima Bosne bio veliki broj, naročito među muslimanima. Od nemuslimana među prvim knjigovezačkim obrtnicima u Sarajevu pojavljuje se pod kraj prošlog vijeka Johan Hrist, koga je naslijedio F. Stiplašek, a ovoga opet Josip Udovičić. Poslije njih poznati su kao knjigovesci Dragutin Tomša, Franjo Legradić - Levi i Aleksandar Kabiljo.

\*\*\*

Štampa i štamparstvo Bosne i Hercegovine prošli su jedan zanimljiv put od primitivnog izrađivanja knjiga i novina do današnjih modernih štamparija, u kojima se štampaju veliki i dobro uređeni dnevници, časopisi i knjige. Početkom XVI vijeka spominje se, kako rekosmo, kaluđerska štamparija u Goraždu. Može se pretpostavljati da je postojala još koja

slična štamparija manjeg obima, ali im je, kao i onoj u Goraždu, zametnut svaki trag. U ovim prvim štamparijama izrađivane su na jednostavan i primitivan način pobožne i crkvene knjige. U njima su radili kaluđeri i redovnici. Značenje ovih štamparija je neznatno.

Polovicom prošlog vijeka, međutim, štamparstvo Bosne i Hercegovine počinje da se razvija brže i sigurnije, pa u tim danima i počinje pravi rad i prava uloga štamparija i štamparstva kao kulturno-prosvjetnog i organizovanog posla. Iako današnje štamparije u Sarajevu izrade za godinu dana više knjiga i novina nego što je izrađeno za čitav period trajanja turske uprave u ovim krajevima, pokretanje prve štamparije u Sarajevu značilo je važan datum u kulturnom i političkom životu naših naroda.

Oko godine 1840 franjevac Ivan Frano Jukić, koji se bavio pisanjem i sakupljanjem narodnog blaga - pjesama, priča i poslovice, počeo je pomišljati da u Bosni osnuju jednu veću štampariju. Nošen tom mišlju, on je poslao dvojicu mladića, od kojih je jedan bio njegov rođak, da u Gajevoj tiskari u Zagrebu izuče tipografski zanat. Sa njima je ugovorio, da se vrate u Bosnu "čim izuče štamparsko umijeće" i da ovdje u Sarajevu ili u Banjoj Luci vode njegovu štampariju koju je kanio što prije da osnuje. Nastojanje ovog agilnog franjevca nije urodilo plodom, jer - i kraj svega zauzimanja uplivnih franjevaca i njihovih prvaka - Jukić nije mogao dobiti dozvolu za otvaranje štamparije. Njegove molbe nisu išle samo do sarajevskog vezira, nego i do sultana u Carigradu, ali zamisao da otvori štampariju nije se i pored toga mogla da ostvari. Ovo je i natjeralo Jukića da izvan Bosne pokrene prvi bosansko-hercegovački list, kome je dao ime "Bosanski prijatelj", "časopis sadržavajući potrebite, koristne i zabavne stvari". Prve dvije sveske "Bosanskog prijatelja" uredio je i izdao sam Jukić, 1850 i 1851 u Zagrebu. Treću svesku, za koju je Jukić ostavio rukopise i građu, izdala je Matica Ilirska. Štampana je u Sinju. Ovu je svesku uredio tajnik Matice Ilirske J. Jurković, 1861. Četvrtu, posljednju svesku uredio je i izdao Antun Knežević, u Sisku, 1870 godine.

Uzalud i fra Andija Kujundžić 1853 godine uvjerava vodeće carigradske krugove, da bi "od velike koristi za tursko carstvo bila jedna mala tiskarnica, koja bi se imala predati u ruke

svećenstva katoličkoga". Kujundžić je u pogledu ove štamparije bio u sporazumu i sa fra Marijanom Šunjićem, koji mu iz Zagreba piše sljedeće: "Da bi Anto Kaić rado preuzeo izdanje novina i da bi srpska vlada dala badava slova latinska i srpska ... Tim bi se, veli, naš narod razvio. Za tiskarnu, za koju bi se u Zagrebu pripreme činile, mogao bi služiti jedan kat naše rezidencije u Sarajevu". Nepovjerljivi Carigrad i ovoga puta ostaje uporan i tvrd i ne daje nikakva odgovora, iako je Huršid-paša molbu, koju mu je predalo katoličko redodržavništvo, najtoplije preporučio Visokoj Porti.

Tek poslije Pariškog Kongresa i Hatihumajuna, Topal Osman paša, za koga fra Grgo Martić u svojim "Zapamćenjima" kaže da je bio "dubok politik", dobio je izričit zadatak da u zemlji uvede čitav niz reforama i kulturnih ustanova i tako obesnaži svu kritiku i prigovore koji su u stranoj štampi i novinama koje su izlazile u Splitu, Zadru, Beogradu, Zagrebu, Cetinju i Novom Sadu padali na račun nesređenosti i zaostalosti turske uprave u Bosni. On se, doista, kako su to potvrdili mnogi historičari, trudio da odgovori teškoj dužnosti i njegovo upravljanje ovim pokrajinama donijelo je osjetan napredak. Njegovom inicijativom otvorena je, između ostaloga, i prva štamparija u Sarajevu. Boraveći na službi u Beogradu, on se tamo upoznao sa štamparom Ignjatom Sopronom, pa je s njim sklopio ugovor da jedan dio svoje štamparije Sopron prenese iz Zemuna u Sarajevu. Novi Vilajetski ustav, koji je bio stupio na snagu, određivao je u svome članu 9, da svaka pokrajinska vlada mora imati svoju štampariju i vlastiti službeni organ.

Kratko vrijeme poslije toga Ignjat Sopron je u Sarajevu otvorio filijalu svoje zemunske štamparije. Štamparija je počela raditi uz pomoć turske uprave, u današnjem Dukom sokaku, pod imenom Sopronova pečatnja. Sa turskim slovima iz Carigrada je došao i turski slagar slova Kadri-efendija. Uz izvrsnog slagara Iliju Tomića, koji je sa Sopronom došao iz Zemuna, odmah počeo učiti tipografski zanat Ahmed Zildžić, Jovo Petrović, Stevo Stojanović i Risto Čajkanović, prvi naši domaći tipografi.

Još iste godine, zbog zdravstvenog stanja i drugih porodičnih neprilika, Sopron prodade svoju "pečatnju" vilajetskoj vladi. Štamparija je dobila novo ime i od toga vremena počela se nazivati Vilajetska štamparija. Prvi upravitelj ove štamparije bio je Beograđanin Haim Davičo, jevrej, koji se poslije opet vratio u Beograd. Na

njegovo mjesto dođe ubrzo bistri i talentovani novinar samouk Mehmed Šakir Kurtćehajić, rodom iz Sandžaka, koji je, ujedno, prvi profesionalni novinar u našim krajevima. On je vrlo inteligentno i živo uređivao list "Sarajevski cvijetnjak - Đulšeni saraj". Pisan čistim srpskohrvatskim jezikom, svojim modernim nazorima o vjerskoj snošljivosti, socijalnoj brizi, narodnom samoopredjeljenju i prosvjećivanju, ovaj list, zahvaljujući inteligenciji svoga urednika, unosi u ono tmurno vrijeme ropstva i straha jedan nov, pomirljiv i zdraviji duh. Nažalost, Kurtćehajić brzo pada u postelju i umire od tuberkuloze na klinici u Beču, 1872 godine u 28 godini života.

\*\*\*

Prve novine kod nas, kako rekosmo, pokrenuo je Sopron, odmah po dolasku iz Zemuna i nazvao ih "Bosanski vjestnik". On je sam izdavao i uređivao list, kako je to bilo i naznačeno na njegovom zaglavlju. Ubrzo je potražio sebi zamjenika, pa je našao odličnog saradnika u učitelju srpske škole u Prijedoru Milošu Mandiću, kasnije nazvanom "Miloš novinar". Mandić je rođen 1843 u bihaćkom srezu, ali su mu roditelji prešli u slavonsko selo Mirkovce. Tu je svršio osnovu školu, a gimnaziju u Vinkovcima, Karlovcima i Beogradu, gdje je slušao prava na Velikoj školi. Mandić je znao nekoliko stranih jezika, pa je Sopronu vrlo dobro došao kod uređivanja njegova lista, gdje je trebalo, uglavnom, prevoditi sa turskoga, francuskoga i njemačkog jezika. Mandić je, međutim, ubrzo prešao u tursku državnu službu pa je, uz pomenutog Kurtćehajića, bio istaknuti novinar sve do okupacije Bosne i Hercegovine. Njemu, takođe, pripada velika zasluga što su novine, koje su za turskog vremena izlazile u Bosni, bile ispunjene čistim i lijepim narodnim jezikom.

"Bosanski vjestnik" je u uvodniku prvoga broja dao nekoliko opštih napomena o štampi i njenoj ulozi, između ostaloga i ovo: "Presa je ovlašćeni faktor u narodnom i državnom životu, jer je ona snažan podizanj naravnstvenog i umnog obrazovanja, kao što je i sredstvo sporazumljenja, pobuđenja i dopunjenja u mnogim odnošajima na narod i državu. Postojeće okolnosti iziskuju da naš list ima naročito poučitelan zadatak, da sa crkvom i školom skupa djeluje, produžavajući vispreno djelovanje ove. Presa seje i čini da u svijetu i sazrijevaju plemenite misli svačke vrste, a

osobito njoj nadležni podizanje narodnog izobraženja, rasprostranjenje polaznih znanja kod sviju staleža naroda, trudeći se da krug onih sve veći postaje, da sve više napreduje u vrlini, kojima čovečnost i izobraženje važe kao velevrijedna dobra".

U svom prvom uvodniku "Bosanski vjestnik" dalje govori o "načelu pravde i istine", o "slobodi duha", "političkoj i religioznoj toleranciji", "zakonitosti u državnim stvarima" itd., a u nacionalnom pogledu zastupa misao posebnog bosanskog naroda. To obrazlaže istorisko-geografskim osobenostima koje su se u Bosni, kao i u drugim zemljama otomanske carevine, nesmetano od vlasti formirale vjekovima. Ovo stanovište poklapalo se u cijelosti sa duhom zvanične turske teze, koja je, zbog jake srpske propagande u Bosni, iz političkih razloga geografsku oznaku zemlje suprotstavljala nacionalnim imenima narodnih grupa. Tim putem će, kasnije, poći i Benjamin Kalaj, nekrunisani kralj Bosne, koji će svim raspoloživim sredstvima propagirati bošnjakluk u uslovima austrougarske okupacije. "Bosanski vjestnik" je izlazio 1866 i 1867 godine, ćirilicom, a u svemu je štampano 25 brojeva.

Ubrzo poslije pojave "Bosanskog vjestnika" počeo je da izlazi u Sarajevu i zvanični list turske uprave "Bosna", "list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi", dvojezično, ćirilicom i turskim pismom. Prvi broj "Bosne" izašao je 16 maja 1866 a posljednji, poslije 636 brojeva, 18 jula 1878, pred okupaciju Bosne od strane austro-ugarskih trupa. List je uređivao Mustafa Refet Imamović. Ćirilski dio teksta uređivao je Miloš Mandić.

U uvodnom članku "Bosna" je dala svoj program. Kao što je francuski ljekar Teofrast Renodo na kraju kompleta lista "Gazet", prvog u Francuskoj, napisao u svojoj posveti 1631 god. Luju XIII "čija je dobrota blagoizvoljela čitati ove listove" da u njima "nema ničeg malog osim njihovog obima i moga stila, već je to list kraljeva i moćnih ljudi i sve je u njemu od njih ili za njih, jer su oni glavno, a ostale ličnosti su samo sporedno kraj njih", tako i "Bosna" na prvom mjestu upućuje mnogo pohvala sultanu i veziru Šerif Topal Osman paši, pa onda kaže: "Za rasprostranjenje obrazovanosti u narodu najbolja su sredstva novine na narodnom jeziku. Takve novine eto sad ugleda i Bosna vilajet, koje novine nose i ime samoga predjela, u kome se nalaze ... Kao što se vidi novine će ove nositi ime Bosna, izlaziće u nedjelji dana jedan put i

biće organ vlade vilajeta bosanskog, te će im biti zadatak, da poučavaju narod, da ga upute k napredovanju". Godine 1870, međutim, u broju 222, list je objavio i ova tri zadatka svoga programa: "Našega lista dužnosti su: 1 da objavi razna preduzeća visoke vlade; 2 pisati članke koji služe kao savjet za nauku, umjetnost, zemljodjelstvo, trgovinu i zanate; 3 prevoditi i saopštavati članke o svjetskijem događajima, u koliko se može crpiti iz drugih listova". Do 16 marta 1878 izašlo je 615 brojeva "Bosne" u istom formatu. Danom 23 marta te godine liste je izašao u formatu 37 x 26 cm, na četiri stranice, samo ćirilicom, drukčijim slovima, kao prvi broj XIII, posljednjeg godišta. Osim pomenutog Refeta Imamovića, "Bosnu" su još uređivali Šakir Kurtćehajić, urednik "Sarajevskog cvijetnika", a poslije njegove smrti još Salih efendija Biogradlija, Javer Baruh i njegov pomoćnik Burudin efendija Kurtćehajić. Stalni prevodilac, od početka do kraja izlaženja, bio je Miloš Mandić.

Godine 1876 odvojen je jedan dio materijala iz Vilajetske štamparije u Sarajevu i od toga je stvorena mostarska štamparija, pod imenom Štamparija vilajeta hercegovačkoga. Kad je godine 1877 ukinut ovaj vilajet kao posebna politička pokrajina, štamparija je ponovo pripojena Vilajetskoj štampariji u Sarajevu. U mostarskoj Vilajetskoj štampariji štampan je list "Neretva", koji, kao ni sama štamparija, nije bio duga vijeka. Izišlo je, koliko se zna, svega 38 brojeva. List je, kao i zvanična "Bosna" i "Sarajevski cvijetnik", štampan na četiri strane novinskog formata, dvije strane turskim, a dvije srpsko-hrvatskim tekstom, ćirilicom. "Neretva" se, izgleda, štampana u vrlo malom broju primjeraka. Zbog toga je danas vrlo rijetka. Sačuvana su, koliko nam je poznato, samo tri broja. "Neretvu" je uređivao Mehmed Hulusi, rođen 1849 u Sarajevu. Od 1883 do 1897 uređivao je i izdavao i list "Vatan" (Domovina), a od 1897 do 1902 list "Rehber" (Vođa), oba na turskom jeziku. U "Neretvi" su, osim toga, radili: činovnik vilajetske štamparije Josef Alkalaj, koji je vršio prevode sa stranih jezika, Marko Šešelj, tipograf, koji se brinuo za oglase i domaće vijesti, te učitelj srpske škole u Mostaru Risto Aleksijević, rodnom iz Banata, koji je ponekad zamjenjivao Josefa Alkalaja.

Još prije osnivanja Štamparije vilajeta hercegovačkoga osnovana je, 1872 godine, u Mostaru štamparija don Frane Milićevića, koja je do godine 1876 nosila naslov Tiskara

katoličke misije u Hercegovini ili Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini. Želje i nastojanja franjevaca i katoličkog klera da se u Bosni i Hercegovini otvori katolička štamparija ostvarena je otvaranjem štamparije u Mostaru. Ovu štampariju osnovali su, uz pomoć austrijskog konzula u Mostaru Pavla Relje Ohmučevića i bečke vlade, pomenuti don Frano Miličević i mostarski biskup Andeo Kraljević. Kad je štamparija preko Trsta i Dubrovnika stigla u Mostar, turske vlasti je odmah zaplijeniše, ali na intervenciju i zauzimanje u austrijskog poslanstva u Carigradu, dobijena je dozvola za njen rad i skinuta zabrana. Poslije je štamparija često mijenjala ime, pa se nazivala Tiskara franjevačka, Tiskara don Frane Miličevića, Brzotisak Don Frane Miličevića itd. U ovoj štampariji izlazio je veliki broj raznih listova i knjiga, među kojima i listovi "Glas Hercegovca", "Osvit", "Hercegovački bosiljak". "Novi hercegovački bisiljak", "Kršćanska obitelj" i drugi, sve poslije okupacije Bosne i Hercegovine vlasnik štamparije, don Frano Miličević, bio je, ujedno, i najaktivniji pisac knjiga, novinar i urednik listova u Hercegovini u ovom periodu. On je bio i slovoslagar. Tipografski zanat je izučio u Zadru. Uz djelovanje ove štamparije vezan je i jedan značajan datum za naše štamparstvo i radnički pokret u ovim krajevima: vlasnik ove štamparije prihvatio je i štampao godine 1888 prvu grafičku "tarifu" u Bosni i Hercegovini. Ovom tarifom uređeni su radni i materijalni odnosi tipografskog radništva, pa je ona za ono vrijeme predstavljala u životu i pravima grafičkih radnika veliki napredak. Ova tarifa rađena je prema sličnoj tarifi, koja je vrijedila u štamparskim preduzećima u Trstu.

Kao, uostalom, i cjelokupna jugoslovenska štampa, i bosanskohercegovačka štampa je u toku jednog vijeka svoje istorije prošla kroz tri jasno obilježene faze. Prva faza trajala je od osnivanja prvih listova za vrijeme turske uprave do sloma Austro-ugarske monarhije, dakle pod tuđinom. Osnivanjem Jugoslavije, 1918 godine, zbile su se velike političke promjene. Znatno su se izmijenile prilike u kojima je živjela i razvijala se štampa u Bosni i Hercegovini, pa je iz tih uzroka nastala prekretnica u razvoju štampe ne samo kod nas, u Bosni, nego i u ostalim pokrajinama Jugoslavije. Ovaj, drugi period traje od stvaranja nacionalne države do početka Narodnooslobodilačkog rata 1941. Treća faza otpočela je sa narodnooslobodilačkom borbom.

U prvoj fazi, koliko god suzbijana i proganjana od vlasti, štampa je odigrala

značajnu ulogu u borbi za nacionalno i kulturno oslobođenje. U drugoj fazi, kada je počela da se formira takozvana "informativna" štampa sa velikim brojem dnevnih, sedmičnih i mjesečnih listova i organa pojedinih političkih stranaka, ukinutih zavodjenjem šestojanuarske diktature 1929, najvažnije mjesto zauzimale su političke i socijalne borbe. Treća faza otpočela je stvaranjem narodne, demokratske štampe, u toku borbe protiv fašističkih zavojevača i poslije toga, u oslobođenoj otadžbini, kada ona postaje, prvi put u svojoj istoriji, izraz narodnog mišljenja i moćno oružje u borbi za oslobođenje, te za privredni i kulturni preobražaj zemlje. Ovaj treći period u razvitku štampe u Bosni, za razliku od prva dva, koja su usljed različitih političkih prilika u drugim našim pokrajinama započeli u druga vremena, započinje da se paralelno razvija u svim jugoslovenskim zemljama u isto vrijeme.

Prva od ove tri faze trajala je najduže i ona je najzanimljivija. Za kratko vrijeme štampe pod turskom vlašću, koja je svojom nasilničkom politikom i grubim feudalnim privrednim sistemom onemogućavala svaki napredak i držala u velikoj zaostalosti porobljeni narod, nije se pojavio nijedan dnevnik. Izlazila su svega četiri lista prilično primitivnog oblika i sadržaja. Svi su oni govorili u ime režima, a ne u ime naroda. Iz njihovog pisanja ne vidi se nikakvo narodno raspoloženje i interesovanje za javne poslove. Na jednoj strani pritisak vlasti, nesređene komunikacione veze i tehnički nedostaci, a s druge strane isuviše mali broj čitalaca, onemogućili su jači razvoj štampe u Bosni u prvom periodu ove faze njenog razvoja. Pojedini brojevi listova štampali su se u minimalnom broju i nisu nikad prelazili tiraž od hiljadu primjeraka!

Okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske situacija se unekoliko mijenja. Narodne mase počinju da se živilje interesuju za politički život. I pored toga što austro-ugarski policiski režim ostrim okom pazi na sve šta se događa u Bosni, naročito onemogućuje širenje pisane riječi, štampa ipak počinje da se razvija i širi okupljajući sve veći broj čitalaca. Austrija pokušava da i na tom polju daje direktive, pa otvara nekoliko velikih štamparija i pokreće nekoliko većih listova. "Bosansko-hercegovačke novine", pokrenute odmah poslije osvajanja Sarajeva, pretvoriće se poslije četiri godine u "Sarajevski list", koji će kao zvanični organ bosanske vlade izlaziti sve do 1918. "Bosnische Post", list za politiku i privredu, takođe je

izlazio za čitavo vrijeme austro-ugarske okupacije, na njemačkom jeziku. Osim ovih listova na njemačkom jeziku štampani su još "Sarajevoer Tagblatt", "Stimmen aus Bosnien", "Sarajevoer Wochenschrift", "Bosnische Correspondent", "Sarajevoer Nachrichten" i drugi duže ili kraće, sa manje ili više uspjeha.

U ovom periodu u svemu je izlazilo jedanaest njemačkih i jedan mađarski list. Svi su bili režimski i propagandistički, pokrenuti sa dvostrukom tendencijom: da šire propagandu za njemački jezik i njemačku kulturu i da brane i propagiraju pred domaćim i stranim svijetom Austriju i njene interese u ovim krajevima. Vlasti su ih zbog toga ili potpuno finansirale ili ih izdašno pomagale. Od pomenutih listova tri su bili dnevници, a "Sarajevski list", jedini vladin list koji je izlazio na našem jeziku, u latinici i ćirilici, izdavao je dugo vremena i svoje večernje izdanje pod naslovom "Večernji Sarajevski list". Ostali njemački listovi bili su nedjeljnici ili mjesečnici. Prvi njemački novinari u ovom periodu bili su: Jan Lukež, H. Renner, Ivan Vasin Popović, Dr. J. Mikanec, E. Tepfer, Milena Mrazović, J. B. Šmarda, A. Kulih, Adolf Landau, Herman Tausk, Edvard Pivnička, Josif Štajnhard, Hermangild Vagner, Franjo Mah, Franjo Selak, Oskar Kirt, Albert Tir i drugi.

Prvi domaći politički listovi pojavili su se tek dvadeset godina poslije okupacije. Među najznačajnije listove ovoga perioda u Bosni dolaze "Srpska riječ", "Srpski vjesnik", "Dan", "Bosanska vila", "Otađbina" i "Pregled" kod Srba; "Musavata", "Ogledalo", "Bosansko-hercegovački glasnik", "Gajret" i "Behar" kod muslimana, te "Osvit", "Hrvatski dnevnik", "Glas Hercegovca" i "Napredak" kod Hrvata.

Uslovi za stvaranje radničkog pokreta u Bosni nisu dugo postojali, jer je industrija bila vrlo mala i nerazvijena. Zbog toga je kod nas bilo malo industriskog proletarijata. No, uslovi su ipak stvoreni i to tek početkom dvadesetog vijeka. Socijalističke ideje prodrle su u druge južnoslovenske zemlje mnogo ranije. Veliki radnički štrajk iz 1906 utro je puteve za osnivanje Socijalističke stranke Bosne i Hercegovine 1909. Socijalistička stranka je pokrenula i svoj organ "Glas slobode", koji je pod najtežim okolnostima i pod stalnim pritiskom cenzure, zapljena i hapšenja urednika, saradnika i rasturača izlazio sve do

1918, braneći interese radništva i šireći socijalističke ideje. Godine 1913, poslije rascjepa među socijalistima, grupa nacionalno opredijeljenih socijalista pokrenula je svoj list "Zvono". Oba lista izlazila su i prvih godina poslije stvaranje Jugoslavije.

Na 26 jula 1907 održali su svi novinari domaće štampe sastanak u Sarajevu, na kome su razmotrili teško stanje novinara i novinarstva poslije donošenja novog zakona o štampi. Sastavljena je pretstavka, koja je upućena u Beč. Rezoluciju su potpisali: Stevo Stefanović u ime "Srpske riječi", Stjepko Perišić u ime "Hrvatskog dnevnika", Smailaga Čemalović u ime "Musavata", Safet-beg Bašagić u ime "Ogledala", Petar Kočić u ime "Dana", Risto Radulović u ime "Pregleda" i Jakub Ešref Filipović u ime "Bošnjaka", pa čak i Hermengild Vagner u ime lista "Bosnische Post". U predstavci, iz koje se najbolje vidi teško stanje štampe i ljudi koji su pod najtežim okolnostima radili na njoj, traže bosansko-hercegovački novinari da se izvršavanje kazne nad političkim krivcima, među koje su spadali i novinari, ne čini onim načinom kao nad prostim zločincima; da se izdržavanje kazne novinarima odvoji od drugih običnih zločinaca i kriminalaca; da se novinari ne tjeraju na prisilne fizičke radove; da mogu nositi odijelo kao i u običnom životu a ne kažnjeničko; da mogu čitati novine i knjige; da mogu primati posjete; da se kod izdržavanja kazne ne upotrebljavaju za novinare okovi; da se ovakvi kažnjenici pri eskortiranju u određeni kazneni zavod ne vode kao prosti zločinci, i, na kraju, što je vrlo karakteristično za vrijeme o kome se ovdje radi, traži se potpuna nezavisnost sudaca u stvarima štampe.

No ipak, i pored svih ovih prepreka i pritiska od strane vlasti, domaća štampa je i u ovom periodu uspjela da sebi prokri put. Ona je, istina, najvećim dijelom, pisala o svemu i svačemu, o problemima raznih naroda, a o pitanjima narodne borbe za slobodu, koja je narod najviše interesovala, malo ili vrlo uvijeno, ali se ipak širila pismenost i vidokrug ljudi koji su čitali. Karakteristično je, na primjer, da je socijalistička "Slobodna riječ" iz Zagreba, koja je uvijek pod drugim imenom ulazila u Bosnu, mijenjala ime dvadeset i dva puta, jer je cenzura stalno zabranjivala ulazak ovog lista u Bosnu. Pa ipak, u ovom, drugom periodu prve faze razvitka štampe u Bosni i Hercegovini izlazio je oko 150 raznih listova. Kroz to vrijeme, i pored oštre cenzure, slabog stanja pismenosti i teških prilika u kojima se živjelo, štampa je izvršila

svoj zadatak i bila glavno oruđe nacionalnog i kulturnog preporoda i buđenje nacionalne svijesti u narodu.

\*\*\*

Kako smo vidjeli, javno mišljenje u Bosni i Hercegovini razvijalo se, slično kao i u drugim jugoslovenskim pokrajinama, i pored svega pritiska, sasvim odvojeno i nezavisno od namjera onih koji su to mišljenje silom nametali. Napredne ideje prodirale su u narod i mase su ih prihvatile i usvajale iako vlasti nisu nikad dozvoljavale da se protura ili razvija štampa Komunističke partije. U toku stare Jugoslavije, u drugoj fazi razvoja bosansko-hercegovačke štampe, izlazilo je više naprednih i socijalističkih listova, koji su u osvještavanju naroda i razvijanju napredne misli učinili svoje. Tu su, u prvom redu "Glas slobode", "Glas radnika i seljaka", "Bilten omladine Bosne i Hercegovine", "Proleter", "Borba", "Radnički pokret", "Snaga" i drugi.

U Staroj Jugoslaviji štampa se razvija brže nego ranije. Broj listova se povećavao svakim danom. Štampa je postala raznovrsnija i zanimljivija iako je to kod takozvane "informativne" štampe ponekad bilo i na štetu ozbiljnosti i kulturnog izgleda lista. Pored većih informativnih listova, od koji su u ovom periodu dostigli najveći tiraž dnevnik "Jugoslovenska pošta", "Jugoslovenski list", "Večernje novosti" i "Večernja pošta", pojavio se veliki broj listova pojedinih političkih stranaka. Izlazio je i priličan broj kulturno-socijalnih i političko-ekonomskih, stručnih, književnih i umjetničkih, vjersko-prosvjetnih, privredno-ekonomskih, sportskih, staleških, sokolskih, dječijih i omladinskih, humorističkih, službenih i drugih listova i časopisa. Za dvadeset i dvije godine stare Jugoslavije pokrenuto je u Bosni i Hercegovini oko 350 raznih listova. Njihov tiraž i uticaj bio je veći nego za vrijeme Turske i Austrije. Tiraž nekih dnevnika peo se, ponekad, i na 25 hiljada primjeraka, iako je u Sarajevu stalno izlazilo dva do pet dnevnika. Veliki broj listova izlazio je samo kratko vrijeme, jer je to odgovaralo teškim i nesređenim političkim i socijalnim prilikama.

Sedam punih godina, sve do 1925, važio je stari austrijski Zakon o štampi. Godine 1925 obnarodovan je novi zakon o štampi za cijelu Jugoslaviju. On je bio liberalniji od austrijskog, ali i pored toga oštar i suv. Ukinuta je preventivna cenzura i proglašena sloboda štampe, ali je još uvijek državno tužništvo imalo glavnu riječ u pitanjima štampe. Kazne za štamparske krivice bile su teške i različite,

naročito za djela okarakterisana kao djela protiv interesa države, vojske i društvenog poretka. Ovaj zakon ukinut je 1929, kada je šestojanuarska diktatura ukinula sve ustavne i građanske slobode. Uvedena cenzura sputavala je slobodu javne riječi, pa sve do 1941 napredna i radnička štampa nije više mogla da vrši svoju ulogu legalnim putem. "Jugoslovenska buržoazija, kako reče pokojni Mihajlo S. Petrović u jednom svom napisu o štampi, odrekla se bila svojih unutrašnjih razmirica, da bi se sva posvetila borbi protiv radničke klase i svakog napretka u narodu". Drugi svjetski rat prekinuo je stanje koje je zaveo Aleksandrov apsolutistički režim.

Glavne karakteristike ove faze razvoja štampe u BiH su ove: razvijanje informativne štampe koja je, najčešće, bila subvencionisana od države, iz investicija finansijskih magnata ili iz tajnih fondova, kojima su rukovale izrazite političke ličnosti bliske vladi u Beogradu. Ovi listovi prikazivali su se publici kao politički nezavisni i neutralni, to važi u još većoj mjeri za beogradsku i zagrebačku štampu, a u stvari su stalno bili na jaslama države i političkih stranaka koje su bile na vladi. Ova štampa posvećivala je mnogo pažnje kriminalnoj i skandaloznoj kronici, detektivskim romanima itd. Vidne promjene nestale su i u oštroj podjeli listova po vjerama i narodnostima iako su neki stranački organi bili obojeni vjerskim bojama, na čemu su neke političke stranke i zasnivale svoj uspjeh i prosperitet. Tako je Jugoslovenska muslimanska organizacija imala svoj list "Pravda", Radikalna stranka "Srpsku riječ" i niz drugih listova, Jevreji su imali "Jevrejski glas". "Informativna" i ova, vjersko-stranačka štampa vodile su oštru međusobnu borbu i, u isto vrijeme, brbu protiv svega što je bilo napredno. Ova štampa je pripremala monarho-fašističku diktaturu, vodila klevetničku kampanju protiv Oktobarske socijalističke revolucije i Komunističke partije Jugoslavije, protiv radničkih sindikata i drugih radničkih organizacija i ustanova, stvarajući istovremeno, razvijanjem šovinističkih strasti, jaz između naših naroda. Stvaranjem međusobne mržnje vladajuća klika je svjesno cijepala narodne snage i tako učvršćivala svoju protunarodnu vlast. Ona je imala zadatak da prikriva i zataškava razne političke i korupcionaške afere kraljevskih generala, ministara, bankara i polupismene policije koja je svim sredstvima štitila i čuvala interese dvorske kamarile i špekulanata oko dvora i vlade. Ta štampa je, izuzev rijetkih iznimaka, zagazila i u otvorenu izdaju zemlje

veličajući fašističke sile i preporučujući politiku kapitulacije, protivno volji i interesima naroda Jugoslavije.

U ovom periodu značajnu ulogu je odigrao časopis "Pregled", koga je, u to vrijeme, uređivao književni kritičar, prof. dr Jovan Kršić. Ovaj je časopis, i u uslovima diktature, ugledajući se na napredne časopise Beograda i Zagreba ("Nova literatura", "Izraz", "Znanost i život", "Trideset dana", "Širom sveta", "Umetnost i kritika", "Stožer", "Kultura" i "Naša stvarnost") mada u granicama književnih, filozofskih i naučnih razmatranja, predstavljao stožer oko koga se okupljalo sve što je mislilo pošteno i napredno. I urednik "Pregleda" doživjeo je sudbinu urednika nekih gore pomenutih časopisa Beograda i Zagreba (Otokara Keršovanija, Ognjena Price, dr Božidara Adžije, Augusta Cesareca i dr.) - ustaše su ga ubilee odmah poslije preuzimanja vlasti u Sarajevu. Nekoliko ilegalnih listova i veći broj knjiga takođe je štampan u ilegalnim štamparijama Komunističke partije BiH pod najtežim uslovima u neustraivoj borbi za slobodu.

Uticao napredne i ilegalne štampe došao je do izražaja u odlučnim danima marta 1941 i za vrijeme narodnooslobodilačke borbe, kada je komunistička partija razvila barjak ustanka, suprostavljajući se fašističkoj najezi na našu domovinu. Tada se vidjelo da narodne mase nisu vjerovale u laži plaćene štampe i u priče o Hitlerovoj premoći u svijetu.

\*\*\*

Rezultati koje je ostavila ova napredna i ilegalna štampa u širokim narodnim slojevima pokazali su se najbolje u vremenu četverogodišnje herojske borbe naših naroda protiv fašističkih zavojevača. Štampa je bila, pored puške, najmoćnije oružje u borbi protiv neprijatelja. Partizanska štampa imala je svoje listove i časopise, štampu za borce, omladinu, žene i pionire. Izlazili su čak i neki stručni listovi, često štampani između dvije krvave bitke ili pod vatrom artiljerije i mitraljeske paljbe. Preko ove štampe, štampane na oslobođenoj teritoriji, narod je obavještavan o svim događajima na frontovima. Ova štampa prodirala je i u najzabačenija sela i tajnim kanalima dobacivana u gradove Bosne i Hercegovine, koji su još bili u rukama neprijatelja.

I sama "Borba", glavni organ Komunističke partije Jugoslavije, štampana je za vrijeme Drugog svjetskog rata u Bosni. Na 8 oktobra 1942 pojavio se prvi broj štampan u selu Driniću

u Zapadnoj Bosni. Iz osvojenog Livna partizanske jedinice su iznijele štampariju i papir za štampanje "Borbe". U Drinićima je štampano 18 brojeva "Borbe", nekoliko brojeva u selu Prilukama na Livanjskom Polju za vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, a u selu Gračanici, u jednoj klisuri Rame, štampan je posljednji broj partizanske serije lista "Borba".

U Jajcu je 1943, Moša Pijade osnovao Tanjug (Telegrafsku agenciju Nova Jugoslavija), koja radi i danas. Od toga časa razvoj štampe Narodnooslobodilačkog pokreta ide sve više u širinu. I pored teških uslova štampa se veliki broj listova, biltena i časopisa. U bosanskim planinama štampao se jedno vrijeme i Bilten Vrhovnog štaba. Štamparija u selu Busijama bila je jedna od najaktivnijih. U njoj su izlazili listovi "Glas Krajine", "Oslobođenje", "Mladi Krajišnik" i "Mi mladi". U Busijama je pokrenut i časopis "Nova Jugoslavija", na 30 - 40 stranica, kvart formata, u 3 hiljade primjeraka. "Nova Jugoslavija" je jedna od najljepših i najznačajnijih publikacija objavljenih u toku narodnooslobodilačkog rata. U ovom listu objavili su drugovi Tito, Kardelj, Avdo Humo, Cvjetin Mijatović, Hasan Brkić i drugi naši rukovodioci niz značajnih članaka.

Poslije oslobođenja Tuzle, 1943, prenesena je u selo Borač, u Istočnoj Bosni, mala štamparija u kojoj su se štampali listovi "Front slobode", koji još i danas izlazi u Tuzli, i "Vijesnik". Na Kozari su štampane "Krajiške novine", a u Grmeču "Krajiški partizan". Organ Glavnog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine "Oslobođenje", koji danas izlazi kao najveći i najrašireniji list u Bosni, štampan je za vrijeme rata u selu Trnavi, kraj Bijeljine, poslije toga u Busijama, a jedan broj u Banjoj Luci. Štampan je, osim toga, u toku rata još veliki broj raznih listova i časopisa.

Partizanska štampa izvršila je u toku Narodnooslobodilačkog rata neobično veliki zadatak. Iz ove štampe, poslije, u oslobođenoj otadžbini, razvila se naša današnja štampa, obogaćena vanrednim iskustvima. Bosansko-hercegovačka štampa ide danas u svome razvitku uporedo sa štampom drugih pokrajina. Ona je naslijedila dragocjene tekovine naroda Jugoslavije i dovoljno ih koristi u borbi za izgradnju i socijalistički procvat naše Republike. U Bosni danas pored "Oslobođenja", "Slobode", "Fronta slobode" i "Krajiških novina", izlazi veliki broj listova i časopisa, i ne

samo u Sarajevu, već i u drugim mjestima - Tuzli, Mostaru, Banjoj Luci, Travniku, Doboju, Čapljini, Visokom itd. Nova štampa je u pravom smislu narodna i demokratska, jer široke radne mase naroda preko nje raspravljaju o svim

aktuelnim problemima političkog, privrednog i kulturnog života. Naši današnji listovi štampaju se u mnogo većem broju primjeraka od ranijih, a odlikuju se vrlo lijepom tehničkom opremom i raznovrsnošću sadržaja.